

Μνήμων

Τόμ. 40 (2023)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΕΛΙΣΣΑΒΕΤ ΤΣΑΚΑΝΙΚΑ, Από την Αυστρία στις ΗΠΑ: Οι Έλληνες και τα άλλα έθνη στις εφημερίδες της νεολαίας (1859-1865) ● ΧΡΗΣΤΟΣ ΜΗΘΥΡΗΣ, Η αποικιακή δημόσια Διοίκηση τον 19ο αιώνα: Η περίπτωση της Indian Civil Service ● ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΠΑΥΛΗ, Οι αχρητογράφητοι άνθρωποι της Σμόρνης ● ΡΟΔΗΣ ΛΟΧΑΙΤΗΣ, Η «μακρά διάρκεια» των Μαρξολογικών ● ΠΩΤΑ ΤΟΥΡΓΕΛΗ, «Αιτούμεν άμεσον απομάκρυνσην τούτου». Οι προσηγορικοί σύλλογοι του Μεσοπολέμου απέναντι στους «σατραπίσκους» υπάλληλους των υπηρεσιών της αποκατάστασης ● ΕΥΓΕΝΙΑ ΚΡΕΜΜΥΔΑ, Απόπειρα προσέγγισης μιας ιστορικής τομής: Πόλεμος και Κατοχή στα μηχανουργεία του Πειραιά ● ΡΑΥΜΟΝΑΟΣ ΑΛΒΑΝΟΣ, Η επικοινωνία του Πολέμου και ο πόλεμος της επικοινωνίας. Ο πολιτικός λόγος των δύο αντιπάλων του ελληνικού Εμφυλίου μέσα από τον Τύπο

50 ΧΡΟΝΙΑ ΕΜΝΕ: ΜΑΛΟΓΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ

Βαγγέλης Καραμυνολάκης, Έφη Αβδελά, Αντώνης Λιάκος, Αλέξης Πολίτης, Σοφία Ματθαίου, Παναγιώτης Δ. Μιχαηλίδης, Πόπη Πολέμη, Χρήστος Τριανταφύλλου, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου, Σάκης Δημητριάδης, Ηλίας Κολοβός, Ελένη Κυριακίδου, Χρήστος Λούκος, Ιωάννα Πετροπούλου, Βάσω Σειργιάνου, Μάρως Δημητριάδης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Ελευθερία Ζέη, Νικόλας Πίσσης, Βαγγέλης Σαράφης

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ

Δημήτριος Μ. Κοντογεώργης, Χρήστος Λούκος, Όλγα Κατσιαρόδη-Hering, Κατερίνα Δέδε, Χρήστος Χατζηιωσήφ, Ανελίας Καπουράνης, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Μαρία Χριστίνα Χατζηγιάννου

40

ΑΘΗΝΑ 2023

Maurizio Isabella, Southern Europe in the Age of Revolutions, Πρίνστον, Princeton University Press, 2023

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.39721](https://doi.org/10.12681/mnimon.39721)

Copyright © 2024, Μνήμων

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ Μ. Χ. (2025). Maurizio Isabella, Southern Europe in the Age of Revolutions, Πρίνστον, Princeton University Press, 2023. *Μνήμων*, 40, 288–294. <https://doi.org/10.12681/mnimon.39721>

τη στεριά. Ένα μικρό παράδειγμα. Κατ' αυτούς –και κατά το Δίκαιο–, ναυτικό αποκλεισμό είχαν δικαίωμα να επιβάλλουν εμπόλεμα κράτη. Στους Έλληνες δεν αναγνώριζαν το δικαίωμα, εφόσον δεν είχαν αναγνωρισμένη κρατική υπόσταση. Η διακήρυξη επομένως της Προσωρινής Διοίκησης της Ελλάδος, στις 13 Μαρτίου 1822, η οποία προέβλεπε αποκλεισμό των παραλίων «των κατακρατούμενων ακόμη από τον εχθρό περιοχών» και απαγόρευση του κατάπλου σε μια ζώνη τεράστια που εκτεινόταν από την Ήπειρο-Αλβανία μέχρι τη Θεσσαλονίκη και την Κρήτη, εύλογα προκάλεσε κατάπληξη στους αξιωματούχους της Αυστρίας. Οι συγγραφείς του τόμου εντοπίζουν την αντίδραση του προξένου της Αυστρίας στην Κέρκυρα: «Πώς μπορεί μια σύνοδος απατεώνων γερουσιαστών, που η εξουσία τους μόλις μπορεί να διασχίσει το κατώφλι με σταθερό βηματισμό, να έφθασαν στην ιδέα να συντάξουν μια τόσο παράδοξη διακήρυξη;» (σ. 286).

Η προφανής απάντηση: επαναστατικό δικαίω, δηλαδή επειδή είχαν τη βούληση να το σχεδιάσουν και τα πλοία να το εφαρμόσουν, δεν έγινε κατανοητή από τους Αυστριακούς μέχρι το τέλος. Οι καταληκτικές γραμμές του βιβλίου αποδίδουν το πνεύμα των πραγμάτων με ενάργεια: «Για τους Αυστριακούς, στη Βιέννη, την Κωνσταντινούπολη και το Λεβάντε, οι Έλληνες στάθηκαν πάντα κατά τα επαναστατικά χρόνια “παράνομοι” αντάρτες στην εξουσία του σουλτάνου. Και η Αυστρία υποστήριξε τη “νομιμότητα” μέχρι τέλους» (σ. 601).

Το επίμετρο του τόμου περιέχει ένα ωραίο εύρημα. Ένα επαναστατικό, άτεχνο μάλλον, άγνωστο και πολλαπλά ενδιαφέρον στιχούργημα, που έστειλε ο Nicolo Zen, αυστριακός πρόξενος στην Πελοπόννησο και στη Ρούμελη, στον Μέτερνιχ. Το διάβασε με τρόμο και το έστειλε ως φόβητρο. Οι δύο τελευταίοι του στίχοι εξηγούν τον πανικό:

Ας λάμψη πλέον στο εξής, στην γην δημοκρατεία
κι' ας λείψη, ας αφανισθή, τ' όνομα βασιλεία.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ

Maurizio Isabella, *Southern Europe in the Age of Revolutions*, Πρίνστον, Princeton University Press, 2023, 704 σ.*

Το μεγαλόπνοο έργο του Μαουρίτσιο Ιζαμπέλα, απλωμένο σε 685 σελίδες, διερευνά το ζήτημα της συγκρότησης του μεσογειακού Νότου σε ένα παγκοσμιοποιημένο και δια-εθνικό περιβάλλον κατά την εποχή των επαναστάσεων του 19ου αιώνα με έμφαση στη δεκαετία του 1820. Ακολουθώντας τη μέθοδο της παγκοσμιοποίησης

* Αυτό το κείμενο παρουσιάστηκε στην εκδήλωση με τίτλο «Το 1821 και ο κόσμος», που συνδιοργάνωσε το ΠΕ/ΕΙΕ, το ΚΕΑΕ και οι εκδόσεις Αλεξάνδρεια, στο ΕΙΕ, στις 15.6.2023. Στην εκδήλωση πήραν μέρος, εκτός από την υπογράφουσα, η καθ. Άντα Διάλλα (ΑΣΚΤ), ο καθ. Maurizio Isabella (Queen Mary University, Λονδίνο), ο καθ. Γ. Κοτσιώνης (New York University) και ο καθ. Α. Λιάκος (ΕΚΠΑ).

στην ιστορική διάρκεια, ο συγγραφέας θεωρεί ότι αυτή η οπτική μετέβαλε συνολικά και τον τρόπο ανάγνωσης της Εποχής των Επαναστάσεων που οδήγησαν στη δημιουργία των εθνικών κρατών στον 19ο αιώνα. Αυτό το πολυσέλιδο βιβλίο δίνει αφορμή για πολλές σκέψεις και υποθέσεις εργασίας, ανοίγει ερευνητικά μονοπάτια. Το βιβλίο έχει προσεγμένη εκδοτική μορφή· εκτός από τη βιβλιογραφία και το ευρετήριο περιέχει επίσης ένα χρονολόγιο και γλωσσάρι ξένων όρων.

Ο Ιζαμπέλα θέτει ερωτήματα για την πολιτική σκηνή που χαρακτήρισε τη νότια Ευρώπη στη δεκαετία του 1820, μέσα από συγκεκριμένα γεγονότα και πρόσωπα, τα οποία αναλύει και συγκρίνει. Ο λόγος εδώ είναι κύρια για τις Επαναστάσεις, τους επαναστάτες και τους αντεπαναστάτες του 1820, θέματα που έχουν αναλυθεί υπό το ερμηνευτικό βάρος της Γαλλικής Επανάστασης (1789), η οποία χαρακτήρισε όχι μόνο τη γαλλόφωνη ιστοριογραφία αλλά και μεγάλο μέρος της σχετικής με τη γένεση των εθνών-κρατών ιστοριογραφίας.

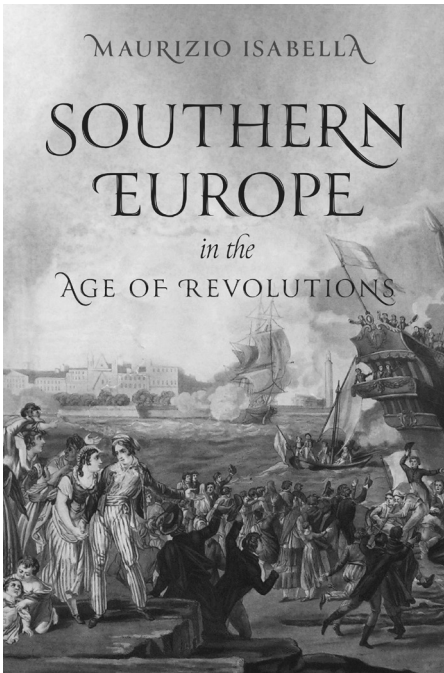
Το βιβλίο ξεκινά αναλύοντας τις πολιτικές σχέσεις που αναπτύχθηκαν στη νότια Ευρώπη με τη δημιουργία του παγκοσμιοποιημένου Νότου. Τι συνδέει τις Επαναστάσεις που πραγματοποιήθηκαν μεταξύ 1820 και 1821 στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στο Πεδεμόντιο, στη Νάπολη, στη Σικελία και στην Ελλάδα; Η γαλλοκεντρική ιστοριογραφική ματιά πριμοδότησε την ερμηνεία των τομών, τις οποίες επέφερε η Γαλλική Επανάσταση του 1789 και η ήττα του Ναπολέοντα του 1815, έτσι ώστε οι Επαναστάσεις των ετών 1820-1821 να υποβιβαστούν σε «εξεγέρσεις».

Ο Ιζαμπέλα είχε πάρει τις αποστάσεις του από τη μονοδιάστατη θεώρηση της ιστορίας των εθνών-κρατών της Μεσογείου του 19ου αιώνα, ξεκινώντας από την Ιταλία και τον αγώνα της ιταλικής παλιγγενεσίας, το *Risorgimento*.¹ Ο ίδιος είχε ήδη προτείνει νέες θεωρήσεις για τις διεθνείς σχέσεις του *Risorgimento* επιλέγοντας την παράλληλη εξιστόρηση, ανάλυση και ερμηνεία των γεγονότων και των διάσημων ή λιγότερο επιφανών πρωταγωνιστών, κυρίως πολιτικών και στρατιωτικών, που καθόρισαν τη δεκαετία του 1820 στην παγκοσμιοποιημένη νότια Ευρώπη.

Ας διακρίνουμε μερικές κεντρικές ιδέες του βιβλίου. Επισημαίνεται καταρχάς η σημασία της στρατιωτικής παραμέτρου στις εθνικές Επαναστάσεις με τη συμμετοχή παλαιών πολεμιστών του Ναπολέοντα, μετά τη ναπολεόντεια εξάπλωση στην Ευρώπη, η οποία αμφισβήτησε, μετέβαλε και αντικατέστησε το ίδιο το πολίτευμα της μοναρχίας. Πρόκειται για θεμελιώδεις πολιτικές αλλαγές που είχαν επηρεάσει και την οθωμανική Πύλη. Εντωμεταξύ, στη Μεσόγειο κατά τη ναπολεόντεια περίοδο οι Άγγλοι είχαν σπείρει συνταγματικές ιδέες και σχέδια στο πλαίσιο της εγκαθίδρυσης της *Pax Britannica*. Την ίδια περίοδο, η αγγλική επιρροή εξαπλωνόταν σε βάρος της γαλλικής και της ολλανδικής κυριαρχίας, εκτός από τη Μεσόγειο και σε άλλες περιοχές, την Καραϊβική, τη νότια Αφρική, τη νοτιοανατολική Ασία.

Σε συνέχεια της σηματοδότησης της μετά τον Ναπολέοντα εποχής, ο συγγραφέας στέκεται στην ένταση και στην πύκνωση των μεταναστεύσεων εξαιτίας και με αφορμή τις πολεμικές επιχειρήσεις της περιόδου. Κάθε λογής υπερασπιστές της ελευθερίας, όπως εύστοχα έχουν ήδη χαρακτηριστεί, συμμετείχαν στα εθني-

1. Ενδεικτικά βλ. M. Isabella, «Rethinking Italy's Nation-Building 150 Years Afterwards: The New *Risorgimento* Historiography», *Past & Present* 217 (2012), σ. 247-268.

κά κινήματα στη Μεσόγειο δημιουργώντας και νέα δίκτυα επικοινωνίας. Εδώ αναλύονται ατομικοί και ομαδικοί εκπατρισμοί, μετά από πολεμικές συγκρούσεις. Μαζί με τις αναγκαστικές, προσωρινές ή μόνιμες μεταναστεύσεις, ο Ιζαμπέλα επισημαίνει τις επιπτώσεις του πολέμου στους πολίτες που υφίσταντο καθημερινά δεινά από τις λαφυραγωγίες, τις πολεμικές πολιορκίες, τη βία. Οι γυναίκες συγκροτούσαν τη σιωπηλή πλειονότητα των εκτοπισμένων θυμάτων του πολέμου. Ο συγγραφέας μας θυμίζει ότι οι Έλληνες υπέστησαν τους μεγαλύτερους διωγμούς και εκπατρισμούς από όλες τις χώρες που συμμετείχαν στις Επανάστασεις της νότιας Ευρώπης. Και εδώ το παράδειγμα της καταστροφής της Χίου, το 1822, είναι ενδεικτικό, παρά τις ανακρίβειες στους αριθμούς που έχουν κατά καιρούς σημειωθεί: άμαχοι χριστιανοί ήταν τα αφα-

νή θύματα. Ας σημειωθεί ότι η τύχη των αμάχων κατοίκων του ελληνικού χώρου την περίοδο της Επανάστασης είναι άγνωστη, ενώ η ιστορία των απομάχων της Ελληνικής Επανάστασης έχει εν πολλοίς καταγραφεί.²

Μια άλλη αφετηρία για συγκριτική ανάλυση δίνει η θεματική με τις δημόσιες τελετές στην Ελλάδα,³ στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και τα κοινά ή ιδιόμορφα χαρακτηριστικά που προσδιόρισαν την κατάκτηση του δημόσιου χώρου στην κάθε χώρα. Στο σημείο αυτό, από τις επαναστατικές πρακτικές που εντοπίζονται στον παγκοσμιοποιημένο Νότο, το 1820, ο Ιζαμπέλα οδηγείται στη δημόσια μνήμη εξετάζοντας αναλυτικά τη διόγκωση της δημόσιας σφαίρας και την παράδοση που αυτή δημιούργησε στις επόμενες δεκαετίες του 19ου αιώνα. Νέες μορφές δημόσιας συλλογικότητας δημιουργήθηκαν στην Ιβηρική χερσόνησο με τις πατριωτικές εταιρείες και τις επαναστατικές λέσχες. Αλλά και το ιταλικό κίνημα των καρμπονάρων κατάφερε να επιβιώσει, αν όχι σε εθνικό επίπεδο στην Ιταλία, τουλάχιστον σε τοπικό. Αξίζει να παρατηρήσουμε για περαιτέρω έρευνα και την «επιβίωση» της τυπολογίας της Φιλικής Εταιρείας και με τις μασονικές στοές, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Στην Ελλάδα, υποστηρίζει ο Ιζαμπέλα, η μνήμη της Ελληνικής Επανάστασης δεν στηρίχθηκε στους ήρωες και τους μάρτυρές της, αλλά δομήθηκε μέσα από τη

2. Σάκης Γκέκας, *Απόμαχοι. Οι Αγωνιστές της Επανάστασης του 1821 στο Οθωνικό κράτος*, ΠΕ, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821, αρ. 8, Αθήνα 2021.

3. Βλ Χριστίνα Κουλούρη, *Φουστάνελες και χλαμύδες. Ιστορική μνήμη και εθνική ταυτότητα 1821-1930*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2020.

χρονική συνέχεια και τη σύνδεση με την ελληνική αρχαιότητα. Στην ελληνική περίπτωση κατά τη διαδικασία αυτή η αρχαιότητα ήταν παρούσα στον δημόσιο λόγο ήδη από τη δεκαετία του 1820,⁴ ενώ στη Νάπολη η ενσωμάτωση των πρωταγωνιστών του 1820-1821 έγινε μέσα από τα μαρτυρολόγια που τιμούσαν τον ιταλικό εθνικισμό. Επίσης, η δημοσίευση ιστορικών αφηγημάτων από τους πρωταγωνιστές-πρόσφυγες σε διάφορα μέρη της Ευρώπης συντήρησε τη μνήμη των πρωταγωνιστών-μαρτύρων.

Να θυμίσουμε ότι και στο ελληνικό παράδειγμα οι αγωνιστές του 1821 έγραψαν απομνημονεύματα και προσωπικές αφηγήσεις, που δημοσιεύτηκαν όμως με αρκετή χρονική απόσταση από τα γεγονότα και συχνά από τρίτους διαμεσολαβητές. Ο Ιζαμπέλα υιοθετεί την άποψη ότι οι αγωνιστές ήταν ενάντιοι στο βαυαρικό καθεστώς (1835-1862) στα γραπτά κείμενα που δημοσίευσαν αυτή την περίοδο. Εδώ θα μπορούσαμε να αντιτάξουμε ότι σίγουρα δεν ήταν όλοι οι αγωνιστές ενάντιοι στην οθωνική κυβέρνηση, αφού πολλοί είχαν ενταχθεί στην αυλή του Όθωνα. Θα μπορούσαμε επίσης να θέσουμε το ερώτημα πόσο διαδεδομένη ήταν στα χρόνια της Επανάστασης η κουλτούρα της αφήγησης της προσωπικής εμπειρίας, της ανάμνησης προσωπικών γεγονότων, εκτός από την περίπτωση της αλληλογραφίας;

Ένα άλλο κεντρικό ζήτημα που θέτει ο Ιζαμπέλα, αφορά στη σχέση της Εκκλησίας και του κλήρου με τις επαναστατικές διεργασίες του 1820. Μια σχέση που αποκαλύπτει μια ιδιαίτερα περίπλοκη όσο και εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ιστορία. Αυτό που μπορεί να επισημανθεί από την αρχή, είναι η διαφοροποίηση του ελληνικού παραδείγματος από τις άλλες Επανάστασεις της περιόδου, καθώς σε αυτό το παράδειγμα χρησιμοποιήθηκε έντονα το επιχείρημα του αγώνα των χριστιανών εναντίον των αλλόθρησκων βαρβάρων μουσουλμάνων.

Η σχέση της πολιτικής με την εθνική εκπαίδευση και με τη θρησκεία, καθώς και η επαναδιαπραγμάτευση της σχέσης πίστη και ελευθερία, στη δεκαετία του 1820, δεν αφορούσε βέβαια μόνο τη νότια Ευρώπη. Η θρησκεία συχνά περιόριζε όψεις της ελεύθερης έκφρασης και ανοχής, από την άλλη παρείχε εργαλεία για την επαναπραγμάτευση της έννοιας της πολιτικής εξουσίας, ιδιαίτερα στον χώρο των καθολικών και των προτεσταντών στη Γαλλία. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι εδώ το ζήτημα της αναζήτησης της ισότητας των διαφορετικών ομάδων στην κατεύθυνση της ομογενοποίησης της κοινωνίας. Στην ελληνική περίπτωση πρόκειται για τις επιπτώσεις του τέλους της πολυεθνικής και πολυπολιτισμικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις διαφορετικές εθνοθρησκευτικές ομάδες που συγκρότησαν το ελληνικό κράτος.

Στην ίδια θεματική αξιοσημείωτος είναι ο λόγος των ιερέων, αφού άλλοι ανήκαν στους αντεπαναστάτες και άλλοι στους συνταγματικούς, ενώ και οι δύο ομάδες υιοθετούσαν κοινά νοητικά εργαλεία στον λόγο τους, στη δεκαετία του 1820, στην Ισπανία και στην Πορτογαλία. Με αφορμή τις σκέψεις του Ιζαμπέλα, μπορούμε να θέσουμε νέα ερωτήματα για τους Κολλυβάδες, το παλιό κίνημα του τέλους του 18ου αιώνα, αλλά και για την πολύ ιδιαίτερη περίπτωση του Χριστόφορου Παπουλάκου, που κήρυττε ανυπακοή στην οθωνική κυριαρχία. Η μεγάλη ομάδα των ορθοδόξων ιερωμένων υποστήριξε ενεργά την Ελληνική Επανάσταση, αφού ήταν εναντίον των «βαρβάρων αλλο-

---

4. Σ. Ματθαίου – Α. Χατζηδημητρίου, *Οι αρχαιότητες στα χρόνια της επανάστασης*, ΠΕ, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821, αρ. 10, Αθήνα 2022.

θρήσκων», ενώ η αντίστοιχη υποστήριξη των καθολικών ιερωμένων δεν ήταν δεδομένη, αφού στην Ισπανία, στην Πορτογαλία και στην Ιταλία ιερωμένοι και κατακτητές ανήκαν συνήθως στο ίδιο δόγμα. Συμπληρωματικό στοιχείο εδώ είναι η υιοθέτηση και από τον κλήρο του μεσσιανικού λόγου που αναπτύχθηκε και πλαισίωσε επαναστατικές κινήσεις, όπως η ετεροχρονισμένη επίκληση του βασιλιά Σεμπαστιάν του 16ου αιώνα στην Πορτογαλία, ή ο χρησμός του Αγαθάγγελου στην ελληνική περίπτωση.

Η περίπτωση της Ελλάδας διαφέρει από την Πορτογαλία, την Ισπανία, το Πεδεμόντιο και τη Νάπολη, που σε μεγάλο βαθμό είχαν θρησκευτική ομογένεια, καθώς στην ελληνική περίπτωση δεν υπήρχε θεσμική σχέση Εκκλησίας και κράτους. Στο αίτημα της γλωσσικής ομοιογένειας, στα Συντάγματα της Επιδαύρου και της Τροιζήνας, ήταν δύσκολο να ενσωματωθούν αλλόγλωσσες και αλλόθρησκες νησίδες, όπως οι εβραϊκές κοινότητες του ελληνικού χώρου ή οι καθολικοί στη Νάξο, στη Σύρο, στην Τήνο και στη Σαντορίνη.

Μια τελευταία μεθοδολογική επισήμανση αξίζει στις διασταυρούμενες ατομικές ιστορίες που επιλέγει ο Ιζαμπέλα για να αναδείξει το ζήτημα των ταυτοτήτων στη Μεσόγειο, έναν τόπο συνάντησης εθελοντών, μισθοφόρων και προσφύγων. Ο Ιζαμπέλα εστιάζει και αναλύει διαφορετικούς πρωταγωνιστές της επαναστατικής δεκαετίας του 1820 –έναν κρητικό ναυτικό, έναν ιρλανδό στρατηγό, έναν παλερμιτάνο επαναστάτη καρμπονάρο– για να δει τις αιτίες που οδήγησαν είτε μαζί είτε ανεξάρτητα από τις μετακινήσεις στο ζήτημα των ρευστών ταυτοτήτων, πώς και γιατί κάποιος γίνεται επαναστάτης. Ο Τσωρτς, ο Μαντζιαβούρα, ο Σκορδίλης αναδεικνύουν την αμφίσημη πολυπλοκότητα των ορίων μεταξύ του επαναστάτη, του αντεπαναστάτη και του μαχητή της ελευθερίας. Έτσι, ο προτεστάντης βρετανός στρατιωτικός Ρίτσαρντ Τσωρτς ή Τσουρτς, όπως συχνά τον κατέγραφαν οι Έλληνες, από τους καρμπονάρους στη νότια Ιταλία, στο Παλέρμο, κατέληξε στην Ελληνική Επανάσταση μέσω Πορτογαλίας. Στο παράδειγμά του συμπλέκονται οι προσωπικές, επαγγελματικές φιλοδοξίες με τις κυβερνητικές βρετανικές φιλοδοξίες στη Μεσόγειο. Η ιστορία του οθωμανού χριστιανού μισθοφόρου Εμμανουήλ Σκορδίλη εκτυλίχθηκε τα ίδια χρόνια, παράλληλα με αυτή του Ρ. Τσωρτς, και εμπεριέχει προσωπικές φιλοδοξίες και αναζητήσεις μέσα στις επαναστατικές διεργασίες. Έτσι, ο Σκορδίλης γίνεται αίτιο και αφορμή για να θέσει ερωτήματα ο Ιζαμπέλα σχετικά με την πολυπλοκότητα της ελληνικής ταυτότητας πριν και μετά την Ελληνική Επανάσταση.

Ο Ιζαμπέλα εξετάζει το ελληνικό 1821 στη μεσογειακή του διάσταση ως νέο ελκυστικό πεδίο δράσης για διαφορετικά ενεργά υποκείμενα που ζούσαν στην Οθωμανική, Βρετανική και Ρωσική Αυτοκρατορία: άτομα που μετακινούνταν και συμμετείχαν στα επαναστατικά γεγονότα. Παράλληλα, ομάδες χριστιανικού και μουσουλμανικού πληθυσμού μετακινούνταν ακούσια, εξαιτίας του πολέμου, από την Πάτρα στη Ζάκυνθο, από τη Χίο στη Σύρο, όπως και οι ηττημένοι μουσουλμάνοι από την Τρίπολη, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε εδώ. Η Τεργέστη είναι χώρος υποδοχής Πελοποννησίων, Κυπρίων και άλλων προσφύγων, αλλά και όλος ο χώρος των Ιονίων νήσων, όπως και το Βασίλειο των Δύο Σικελιών. Οι προσφυγικές μεταναστεύσεις βασίστηκαν σε πολιτισμικά κεφάλαια και στη γεωγραφική γειτνίαση.

Ο Ανδρέας Μαντζιαβούρα, ενεργό μέλος των επαναστατικών διαδικασιών στη Σικελία και στη Νάπολη, κατέφυγε στη βόρεια Αφρική και στην Ιβηρική χερσό-

νησο αναζητώντας ελευθερία και οικονομική αποκατάσταση. Στο τέλος του 1822, τον βρίσκουμε στη Μάλτα, απ' όπου με ισπανικό διαβατήριο κατέφυγε μέσω Γιβραλτάρ στην Ισπανία. Να προσθέσουμε εδώ ότι την ίδια περίοδο που έφτασε στη μικρή Μάλτα, είχαν καταφύγει εκεί και χιώτες πρόσφυγες, μετά την καταστροφή του νησιού τους (1822), όπως ο Αλέξανδρος Πασπάτης, υπό των προστασία προτεσταντών ιεραποστόλων.⁵ Μήπως λοιπόν πρέπει να αξιολογήσουμε και τον ρόλο του θρησκευματος των προσφύγων στις δυνατότητες πολιτισμικής, κοινωνικής και οικονομικής δικτύωσης, στην κρίσιμη δεκαετία του 1820;⁶

Στη Μεσόγειο τόσο ο ελληνικός χώρος, κυρίως τα Ιόνια νησιά, όσο και η Ισπανία έγιναν πόλος έλξης για τους ιταλούς πρόσφυγες. Ωστόσο, «ιταλογενείς» επαναστατικές ιδέες εύρισκαν ευχερέστερο πεδίο συνεννόησης στην Ισπανία και στην Πορτογαλία από ό,τι στον ελληνικό χώρο, όπως έχει αναλύσει ο Α. Λιάκος στις σχετικές μελέτες του.⁷ Οι υπό εξέταση χώρες της Μεσογείου δεν είχαν παρά αναιμικές οικονομικές δοσοληψίες μεταξύ τους εκείνη την περίοδο, κυρίως στο πεδίο των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ Ιονίων νήσων, Ιταλικής χερσονήσου, Ισπανίας και Πορτογαλίας. Να θυμίσουμε ότι και οι εμπορικές συναλλαγές της ελληνικής διασποράς εκείνη την εποχή ήταν προσανατολισμένες κυρίως στην ανατολική Μεσόγειο, τη Μαύρη θάλασσα και τις διεθνείς μεταφορές.

Τελειώνοντας, θα επανέλθω στον συνολικό τρόπο παρατήρησης του Ιζαμπέλα, ώστε η μελέτη των Επαναστάσεων στην Ιβηρική και Ιταλική χερσόνησο, τη Σικελία και την Ελλάδα, στη δεκαετία του 1820, να αποκαλύπτει και την ύπαρξη μιας λαϊκής συνταγματικής κουλτούρα στον Νότο. Και εδώ το Σύνταγμα του Καντίθ είναι μια σημαντική αφετηρία, που μολονότι ίσχυσε μόνο δύο χρόνια (1812-1814), η επιρροή του ήταν σημαντική. Στην Ισπανία, στο Πεδεμόντιο, στη Νάπολη, στη Σικελία διεκδικούσαν εδαφική αναδιοργάνωση του τόπου και το Σύνταγμα του Καντίθ είναι ένα κείμενο που διεκδικούσε εθνική εδαφική κυριαρχία, αφού αντιπαρθέτει την ισπανική εθνική κυριαρχία απέναντι στους Γάλλους. Το αίτημα της εδαφικής ανεξαρτησίας αναδεικνύεται ιδιαίτερα σημαντικό, με αφορμή αυτό το Σύνταγμα, και ο Ιζαμπέλα πραγματεύεται με ιδιαίτερη μαεστρία αυτή την παράμετρο.

Μετά τα ταρχώδη χρόνια των Ναπολεόντειων πολέμων και την προσπάθεια του Συνεδρίου της Βιέννης (1814) να εγγυηθεί την ειρήνη και τη σταθερότητα σε ολόκληρη την Ευρώπη, ένα νέο επαναστατικό κίνημα εμφανίστηκε στις νότιες περιφέρειες της ηπείρου. Σε αυτή την πρωτότυπη μελέτη ο Ιζαμπέλα εξετάζει την ιστορική συγκυρία στη δεκαετία του 1820, όταν μια σειρά σχεδόν ταυτόχρονων Επαναστάσεων οδήγησαν στην αναζήτηση συνταγματικής κυβέρνησης στην Πορτογαλία, την Ισπανία, την Ιταλική χερσόνησο, τη Σικελία και την Ελλάδα. Ο Ιζαμπέλα τοποθετεί αυτά τα γεγονότα σε ένα ευρύτερο παγκόσμιο επαναστατικό πλαίσιο

5. Μ. Χ. Χατζηιωάννου, *Στη δίνη της χιακής καταστροφής. Διασταυρούμενες ιστορίες και συλλογική ταυτότητα*, ΙΕ, Ιστορική Βιβλιοθήκη 1821, αρ. 6, Αθήνα 2021.

6. Βλ. και Α. Anastasiadis (επιμ.), *Voisinages fragiles. Les relations interconfessionnelles dans le Sud-Est européen et la Méditerranée orientale 1854-1923 : contraintes locales et enjeux internationaux*, Ecole française d'Athènes, Αθήνα 2013.

7. Βλ. Α. Liakos, *L'unificazione italiana e la grande Idea. Ideologia e azione dei movimenti nazionali in Italia e in Grecia, 1859-1871*, Φλωρεντία 1995.

και, μελετώντας τις γνωστές ιστοριογραφικές τοποθετήσεις για τις απαρχές της πολιτικής νεωτερικότητας, αποκαλύπτει την ύπαρξη μιας πρωτότυπης λαϊκής συνταγματικής κουλτούρας στη νότια Ευρώπη.

Ο Ιζαμπέλα εξετάζει τον ρόλο που διαδραματίζουν οι μυστικές εταιρείες, οι εκλογές, οι αναφορές, οι διαμαρτυρίες και η εμπειρία του πολέμου, καθώς και η κυκλοφορία πληροφοριών και ατόμων πέρα από τις θαλάσσιες μεταφορές και τα σύνορα, με την πολιτικοποίηση νέων υποκειμένων. Μελετώντας την κινητοποίηση του στρατού, του κλήρου, των τεχνιτών, των αγροτικών κοινοτήτων και των αστικών πληθυσμών υπέρ ή κατά των Επαναστάσεων, δείχνει ότι οι επαναστάσεις στον Νότο, αν και η τελική μοίρα τους καθορίστηκε από την παρέμβαση ισχυρότερων ξένων χωρών, είχαν σημαντική λαϊκή υποστήριξη και οδήγησαν στη θέσπιση συνταγμάτων, παρά τον κοινωνικό ιδεολογικό διχασμό. Ο Ιζαμπέλα υποστηρίζει ότι αυτά τα κινήματα ανανέωσαν την πολιτική ζωή της Πορτογαλίας και της Ισπανίας, για πολλές δεκαετίες, καθώς επίσης βοήθησαν να σφυρηλατηθεί μια μακροχρόνια επαναστατική παράδοση στην Ιταλική χερσόνησο. Έτσι, ο πολυσυζητημένος φιλελευθερισμός που εμφανίστηκε ως δημοφιλής πολιτική πρακτική και ιδεολογία σε ολόκληρη τη νότια Ευρώπη, ήταν διαφορετικός από τη γαλλική και τη βρετανική παραλλαγή του.

Θα ήθελα, τέλος, να επισημάνω ότι το βιβλίο του Ιζαμπέλα θα συζητηθεί πολύ και ότι επιμέρους διαφωνίες ή διορθώσεις δεν θα μειώσουν τη σημαντική συμβολή του στον διάλογο της ιστοριογραφίας για τον παγκοσμιοποιημένο Νότο και για την ένταξη του ελληνικού παραδείγματος στο διεθνές συγκριτικό πλαίσιο του πολυσυζητημένου αιώνα των Επαναστάσεων.

ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΧΑΤΖΗΩΑΝΝΟΥ